

T.A.HACIYEVA

e-mail: tunzalehaciyeva077@gmail.com

:https://orcid.org/0009-0008-9683-6641

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2025.4.501

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN HÜQUQ TƏRBİYƏSİNİN REALLAŞDIRILMASI İMKANLARI

Xülasə. Məqalədə sübut olunur ki, hüquqi biliklərin təbliğatı hüquq tərbiyəsinin ən mühüm formasıdır. Hüquqi təbliğat – hüquqi maariflənmənin, hüquqi şüuru yüksəltməyin və hüquq pozuntularının qarşısını almağın zəruri vasitəsidir. Yüksək hüquqi şüurun aşılınması üçün hüquqi təbliğat nəinki lazımdır, habelə vacibdir. Lakin təkcə hüquqi təbliğatla məhdudlaşmaq da düzgün olmazdı. Bu, hüquq tərbiyəsi işinin məzmununu bəsitləşdirər, şagirdlərdə, bilavasitə ictimai fəaliyyətə sövq edən adət və vərdişlər formalaşdırmazdı.

Açar sözlər: hüquq tərbiyəsi, hüquqi şüur, hüquq-mühafizə orqanları, hüquq tərbiyəsi üzrə sənədlər, əxlaq normaları

Yeniyyətə və gənclər ölkənin gələcək vətəndaşı kimi öz hüquq və vəzifələrini aydın dərk etməyə, ictimai həyatda öz yerini və rolunu müəyyənləşdirməyə göstərir. Ona görə də cəmiyyətin hansı qanunlarla yaşayıb inkişaf etdiyini onlara başa salmağa xüsusi ehtiyac duyulur.

Prof. N.M.Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” dərslərindən məlum olur ki, hüquq tərbiyəsi qarşısında duran vəzifələr aşağıdakı yollarla həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikası dövlət sənədlərinin öyrənilməsi; ayrı-ayrı fənlərin tədrisi imkanlarından istifadə edilməsi; hüquq-mühafizə orqanlarının iş xüsusiyyətləri ilə tanışlıq; hüquq məsələləri ilə əlaqədar əsərin, filmin, teatr tamaşasının müzakirəsinin keçirilməsi; hüquq mövzusunda foto-stendlərin tərtibi; “gənc hüquqşünaslar” dərnişinin təşkili; hüquq məsələlərinə həsr olunmuş sual-cavab gecələrinin, disputların və s. bu kimi tədbirlərin keçirilməsi [3, s.173-178].

Hüquqla əlaqədar dövlət sənədlərinin öyrənilməsi. Hüquqla əlaqədar dövlət sənədləri dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, ölkə Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarları [2] nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı bilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hər hansı fərmanı və ya sərəncamı Konstitusiyaya əsaslanır. İkincisi, Milli Məclisin qəbul etdiyi bütün qərarlar Konstitusiyaya uyğunlaşdırılır; üçüncüsü, müəssisə və təşkilatlar, habelə ayrı-ayrı vətəndaşlar öz fəaliyyətlərində Konstitusiyamı əsas götürürlər. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyadan kənar görülən iş qeyri-qanuni, yəni Konstitusiyaya zidd hesab edilir. Məhz bu səbəblərdən də Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən gənc nəsil respublikamızın əsas qanunu hesab edilən Konstitusiyamı dərinlən öyrənməyə borcludurlar.

Konstitusiya ilə tanışlıq gənc nəslə yalnız hüquqlara aid konkret bilikləri deyil, həm də ona Konstitusiyamın əsasında duran köklü siyasi niyyətləri öyrədir; Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək; vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq; xalqın iradəsinin ifadəçisi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq; ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək; ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-

amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək kimi bilikləri nəzərdə tutur [1, s.12-63].

Təcrübədən aydın olur ki, Konstitusiyayı gənclərin fəsillər üzrə öyrənmələri yaxşı nəticə verir. Məlum olduğu kimi, Konstitusiya on fəsildən ibarətdir: xalq hakimiyyəti; dövlətin əsasları; insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları; vətəndaşların əsas vəzifələri; qanunvericilik hakimiyyəti; icra hakimiyyəti; məhkəmə hakimiyyəti; Naxçıvan Muxtar Respublikası; bələdiyyələr, qanunvericilik sistemi.

Konstitusiyanın fəsilləri ümumi şəkildə nəzərdən keçiriləndən sonra ayrı-ayrılıqda fəsillər öyrənilir.

Hüquqla əlaqədar Prezidentin fərmanları və Milli Məclisin vaxtaşırı qərarları olur. Gəncliyin tərbiyəsində həmin sənədlərdən də istifadə edilir.

Ayrı-ayrı fənlərin imkanlarından istifadə edilməsi. Aşağı sinif şagirdləri “Azərbaycan dili” və “Həyat bilgisi” fənləri ilə əlaqədar hüquq mühafizə orqanları; polis, prokurorluq və məhkəmə haqqında, cəmiyyətdə onların roluna dair ilkin məlumat alırlar.

V-VII siniflərdə şagirdlər öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşımağa, ictimai birgəyaşayış qaydalarına əməl etməyə, hüquq normalarının pozulması hallarına qarşı çıxmağa qoşulurlar.

Yuxarı siniflərdə hüquq tərbiyəsi baxımından tarix, coğrafiya fənlərinin imkanları daha genişdir. Həmin fənlər dövlət, cəmiyyət, siyasi sistem, Prezidentin fərmanları, Milli Məclisin qərarları, vətəndaşların hüquqları və vəzifələri və s. məsələlər barədə şagirdlərin anlayışlarını xeyli zənginləşdirir.

Ali məktəbdə hüquq tərbiyəsi daha mütəşəkkil təşkil edilir. Pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə pedaqogika kursunun tədrisi zamanı tələbələr hüquq tərbiyəsi mövzusunı öyrənirlər. Bundan əlavə, ali məktəblərdə “hüququn əsasları” adlı xüsusi kurs tədris edilir.

Hüquq mühafizə orqanlarının iş xüsusiyyətləri ilə tanışlıq. Gənc nəsil üçün aydın olmalıdır ki, hüquq-mühafizə orqanları deyəndə polis, prokurorluq, məhkəmə və təhlükəsizlik orqanları nəzərdə tutulur. Bu orqanlar hüquq normalarının keşiyində durur, onların pozulması qarşısını alır, hüquq pozuntularında günahkarları cəzalandırır.

Hüquq tərbiyəsi əsasında gənclik polisin, prokurorluğun, məhkəmə və təhlükəsizlik orqanlarının iş xüsusiyyətlərini daha konkret təsəvvür etməyə başlayırlar. Hüquq-mühafizə orqanlarının müvafiq işçilərini vaxtaşırı dəvət edən və şagirdlər qarşısında onların çıxışlarını təşkil edən tədris müəssisələri var. Bu cür görüşlərdə onlar yəqin edirlər ki, məsələn, Azərbaycan Respublikasının prokurorluğu qanunların eyni cür və dürüst icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, cinayət əməlləri üzrə işlərə baxmağa başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, lazım gəldikdə məhkəmə qərarlarından narazılıq bildirir.

Məhkəmə Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin qollarından biridir, özü də məhkəmə hakimiyyəti adlanır. Məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirir. Hakimlər heç bir başqa seçkili və ya təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər, vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər.

Hüquq məsələləri ilə əlaqədar əsərlərin, kino filmlərin və teatr tamaşalarının müzakirəsi. Hüquq məsələləri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan əsərlərimiz, film və teatrimız var. Tədris müəssisələri hüquq tərbiyəsində bu cür əsərlərdən imkan düşdükcə istifadə edir. İstifadə forması müxtəlifdir. Bəzi müəllimlər həmin əsərlərin oxunuşu, yaxud filmə və teatra baxışı əsasında müzakirələrini təşkil edirlər. Müzakirəsi keçirilən bədii əsərlər arasında bunlar da olur: M.F.Axundovun “Müdafiə vəkilləri” komediyası, S.Vurğunun “Ölüm kürsüsü” poeması, C.Əmirovun “Qara Volqa” romanı, İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanı və s.

Hüquq məsələləri ilə əlaqədar olan filmlərə “Dağlarda döyüş”, “Arxadan vurulan zərbə”, “Qaçaq Nəbi”, “İstintaq” və başqaları misal göstərilə bilər.

Bədii əsər, film və ya teatr üzrə referat, yaxud kurs işi yazdırmaq halları da var. Dərnəklərin işində hüquq məsələlərinə dair şagirdlərin məruzələrinə də rast gəlmək olur.

Hüquq mövzusunda foto-stendlərin tərtibi. Tərtibə işində, xüsusən hüquq tərbiyəsində əyani vasitə kimi foto-stendin böyük rolu vardır. Bunu bilən müəllimlər zərərli adətlərin, o cümlədən papirosa, narkotik maddələrə, spirtli içkilərə aludəçiliyin acınacaqlı nəticələrinin əyani şəkildə görməyə imkan verən foto-stendlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirirlər. Faydalı cəhət budur ki, foto-stendlərin tərtibinə şagirdlər də cəlb edilir.

Törətdikləri cinayətlərdən peşmançılıq çəkmək və bunu etiraf etmək halları barədə məlumatlar bəzən mətbuatda verilir. Yeniyetmə və gənclərə aid qəzet səhifələrində verilən bu cür materiallardan da foto-stend düzəldilir.

“Gənc hüquqşünas” dərnişinin təşkili. Polis, prokurorluq və məhkəmə işçilərindən bəziləri tədris müəssisələrində bu cür dərnişlər təşkil edirlər.

Dərnəklərin məşğələləri bir çox halda tədris müəssisəsində, bəzən də hüquq mühafizə orqanlarının özündə keçirilir. Dərnişin üzvləri məhkəmə iclaslarından bəzilərinə dəvət olunurlar. Uşaqlar belə dərnişlərə böyük maraq göstərirlər. Respublikamızda müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən görkəmli hüquqşünasların bir qismi vaxtilə məhz həmin dərnişlərin üzvləri olmuşdur.

Hüquq məsələləri üzrə sual-cavab gecələri, disput və sair tədbirlərin keçirilməsi. Spirtli içkilərin və narkotik maddələrin qəbulu və cinayətkarlığın bəzi növləri ilə əlaqədar tədris müəssisələrində sual-cavab gecələri, disputlar keçirilir. Bu cür tədbirlərə hüquq mühafizə orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələri dəvət olunur. Şagirdlərin suallarına həmin mütəxəssislər cavab verirlər. Keçirilən disputlara hüquq mühafizə orqanlarının nümayəndələri yekun vururlar.

Hüquq tərbiyəsində beynəlxalq hüquq aktlarından istifadə. Şagirdlərin hüquq tərbiyəsində beynəlxalq hüquq aktlarından istifadə etmək halları vardır. Bu cür aktların öyrənilməsi zamanı şagirdlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş hüquq normalarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun gəldiyini yəqin edirlər. Beynəlxalq hüquq aktları isə az deyil. Yalnız insan hüquqları ilə əlaqədar istifadə edilən bəzi beynəlxalq sənədlərin adlarını qeyd edək: “İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il ümumi deklarasiyası”, “İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il paktı”, “Soyqırımın, aparteidin, irqi ayrıseçkiliyin qadağan olunması və qarşısının alınması haqqında konvensiya”, “1975-ci il yekun aktı”, “Qadınlarla əlaqədar ayrıseçkiliyin hər cür formasının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il konvensiyası”, “Uşaq hüquqları konvensiyası” və s.

Hüquq tərbiyəsinin müvəffəqiyyətini təmin edən amillər. Hüquq tərbiyəsinin uğurla gəlməsinə təsir göstərən amillər çoxdur. Onlardan ikisini qeyd edək: tədris müəssisəsinin təşəbbüskarlığı, müəllimin səriştəliliyi və ətraf mühitin təsiri.

Tədris müəssisəsi hüquq tərbiyəsinə xüsusi qayğı göstərdikdə və bu işi səriştəli müəllimlərə tapşırıqda müvəffəqiyyətə bel bağlamaq olur. Hüquq tərbiyəsi başlı-başına buraxıldıqda, yalnız müəllimlərin təşəbbüsündən asılı qaldıqda kütləvi uğur qazanmaq çətinləşir. Odur ki, hüquq tərbiyəsi üzrə iş tədris müəssisəsinin fəaliyyət planında nəzərdə tutulmalıdır.

İctimai mühitin necəliyi də hüquq tərbiyəsinin keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Ölkədə, o cümlədən tədris müəssisəsində səlahiyyətli şəxslər, habelə hüquq-mühafizə orqanları işçiləri, müəllimlər yaxşı mənada nümunə olduqda, onların sözləri ilə əməlləri bir-birinə uyğun gəldikdə, yəni mənəvi-psixoloji mühit sağlam olduqda gənc nəslin hüquq tərbiyəsi müvəffəqiyyətlə gedir. Qanunu, hüquq normalarını pozanlar vaxtında cəzalandırılmadıqda, əli əyrilər əməli saleh insanlardan yaxşı yaşadıqda, kəmsavadlılar savadlılara rəhbərlik etdikdə, adını müəllim və ya tərbiyəçi qoyan, hüquq keşiyində durmalı olan şəxslər göz qabağında qanunsuzluqlara yol verdikdə, günahsız qan axıdanlar ədalət məhkəməsinə çəkilmədikdə, xalq adın-

dan danışib xalqın ehtiyaclarına məhəl qoymayanlar ifşa edilmədikdə, yəni nəhaq haqqı üstələdikdə hüquq tərbiyəsində uğur qazanmaq xeyli çətinləşir.

Çalışmaq lazımdır ki, hüquq tərbiyəsi vəzifəsini öhdəsinə götürən şəxslər, öz imkanları daxilində, cəmiyyətimizdəki eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparsınlar və bu mübarizlik ruhunu gənc nəsllə aşılasınlar [4, s.17-18].

1970-90-cı illərdə ümumtəhsil məktəblərinin tədris planlarına salınmış “Sovet dövləti və hüququnun əsasları” fənni şagirdlər arasında hüquqi maariflənmənin təşkili baxımından müəyyən rol oynamışdır. İmperiya dövlətinin və hüququn əsaslarından söz açılsa da, respublikamızda dövlət, mülki, cinayət, əmək, təhsil, inzibati, ailə və s. bu kimi hüququn sahələri ilə məktəblilər tanış olur, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsas götürülməklə öz hüquq və vəzifələrini öyrənirdilər.

Müstəqillik və suverenlik qazandıqdan sonra tədris planlarına “Azərbaycan Konstitusiyasının əsasları” adlı yeni fənn salınmışdır. Həmin fənn cəmiyyətdə öz hüquqları ilə tanış olmaqla yanaşı, üzərlərinə düşən vəzifələrdən də xəbər tutmaqda şagirdlərə kömək göstərir. Aparılmış məqsədyönlü iş nəticəsində hər bir məktəbli bilir ki, hüquqlarsız vəzifələr, vəzifələrsiz hüquqlar yoxdur. Ölkəmizin əsas qanunu – Konstitusiyamız vətəndaşların hüquqlarını elan edir və onların həyata keçirilməsinə təminat verir. Hər bir şəxs öz hüquqları ilə tanış ola və müxtəlif səviyyələrdə bu hüquqların qorunmasını tələb edə bilər.

Prof. H.Əlizadənin araşdırmalarından məlum olur ki, bəzən hüququnu bilməmək ucba-tından ayrı-ayrı vətəndaşların hüquqları tapdalanır, onlar aldanılır. Hüququnu bildikdə isə, insanlar onları tələb etmək imkanı qazanırlar. Lakin dövlət bu və ya digər hüququ elan etməklə yanaşı onların hər birinə müvafiq konkret vəzifələr də müəyyənləşdirir. Məsələn, milliyyətin-dən, cinsindən, sosial vəziyyətindən, irqindən asılı olmayaraq, ölkəmizdə hamının təhsil almaq hüququ vardır. Lakin vətəndaş bu hüquqdan istifadə etməklə yanaşı üzərinə düşən vəzi-fələri də bilməlidir. O, təhsil aldığı tədris müəssisəsinin daxili nizam-intizam qaydalarına ri-ayət etməyə, müvəffəqiyyətlə oxumağa, müntəzəm surətdə dərslərə davam etməyə və s. borc-ludur. Əgər bu tələbləri gözləməsə, qeyri-müvəffəq qiymətlər alsın, ali məktəbdə kursda saxla-nılır, yaxud tədris ocağından xaric edilir [6, s.153].

Görkəmli Azərbaycan pedaqoqlarından olan Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov və İ.İsaye-vin fikrincə şagirdlərin hüquq tərbiyəsi həm təlim prosesində, həm də dərslərdən kənar tədbirlərdə həyata keçirilir. Şagirdlər birinci sinifdən başlayaraq dərslərdə verilmiş tədris materiallarının köməyi ilə ictimai birgə yaşayış qaydaları ilə, hüquq normaları ilə tanış olurlar. Konkret təlim materialları böyüklərə hörmət, doğma yurda məhəbbət, müharibəyə, düşmənlərə nifrət kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. İbtidai siniflər üçün dərslərdə verilmiş materiallar şagirdlərdə ictimai və xüsusi mülkiyyətə qayğı, demokratik, birgə yaşayış qaydalarına hörmət, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasına şərait yaradır. Şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə dövlət, hüquq, qanun, qanunçuluq, birgə yaşayış qaydaları və s. kimi anlayışların mahiyyətini dərk edirlər. Şagirdlərin hüquq təhsili və tərbiyəsində “Azərbaycan dövləti və hüququnun əsasları” fənni mühüm rol oynayır. Bu qanunlarda Azərbaycan xalqının mənafeyi ifadə olunur. Qanunların pozulması cəmiyyətin üzvü olan adamlara müəyyən ziyan vurur. Buna görə də müəyyən olunmuş davranış normalarına, qanunlara əməl edilməsi hamının borcudur [5, s.106].

Nəticə. Tədqiqatdan məlum oldu ki, sinifdən xaric tədbirlər prosesində şagirdlərin hüquq tərbiyəsində daha səmərəli təşkilinə mühazirə və söhbətlər, tematik gecələr, görüşlər, disputlar və şifahi jurnallar vasitəsilə nail olmaq olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil inkişafın tələbləri baxımından məktəbli-gənclərin hüquq tərbiyəsində imkan və yolları müəyyən edilmiş, nəzəri-pedaqoji cə-hətdən bu yolların səmərəliliyi əsaslandırılmış, orta ümumtəhsil məktəblərində hüquq tərbiyə-sinin kompleks həyata keçirilmə sistemi işlənmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın məzmunu və nəticələrindən orta ümumtəhsil məktəblərin müəllimləri və məktəb rəhbərləri bəhrələnmə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / – Bakı: Azərnəşr, –1996. – 642s.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı / –Bakı: Təhsil, –1999, – 65 s.
3. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası / N.M.Kazımov, – Bakı: OKA Ofset, – 2009. – 492s.
4. Uşaqların hüquqları konsepsiyası / – Bakı: Hüquq, –1996, – 56s.
5. Talıbov, Y. Pedaqogika / Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov, – Bakı: Mütərcim, –2003. –281s.
6. Əlizadə, H.Ə. Pedaqogika / H.Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov, – Bakı: BDU nəş., –2000, – s.151-154.

T.A.Hajiyeva

Possibilities for Implementing Legal Education for Students in Secondary Schools

Summary

This article substantiates that the promotion of legal knowledge is one of the most important forms of legal education. Legal advocacy is an essential means of legal education, raising legal awareness, and preventing crime. Legal advocacy is not only necessary but also essential for developing a high level of legal awareness. However, limiting the scope of legal education to legal advocacy alone is incorrect. This would simplify the content of legal education and would not develop habits and skills that directly motivate students to engage in social activities.

Keywords: *legal education, legal awareness, law enforcement agencies, legal education documents, moral standards*

Т.А.Гаджиева

Возможности реализации правового воспитания учащихся в средних общеобразовательных школах

Резюме

В статье обосновано, что пропаганда правовых знаний является одной из важнейших форм правового воспитания. Правовая пропаганда является необходимым средством правового просвещения, повышения правосознания и профилактики правонарушений. Правовая пропаганда не только необходима, но и важна для формирования высокого уровня правосознания. Однако ограничиваться только правовой пропагандой не верно. Это упростило бы содержание правового воспитания и не сформировало бы у обучающихся привычек и навыков, непосредственно побуждающих их к общественной деятельности.

Ключевые слова: *правовое воспитание, правовое сознание, правоохранительные органы, документы по правовому воспитанию, нравственные нормы*

Rəyçi: p.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 10.10.2025